

ग्रंथालय व माहिती विज्ञान (LIS) मधील कौशल्य विकास आणि रोजगारयोग्यता: भविष्यासाठी सज्ज कर्मचाऱ्यांसाठी NEP 2020 सोबत संरेखन

श्रीमती सारिका पडवळ
(सहाय्यक ग्रंथपाल)

Arts Commerce and Science College
Alandi (Pune)

Email ID : sarikaapadwal2683@gmail.com

Phone No : 7972542032

डॉ. वंदना हिमांशु जामकर
(ग्रंथपाल)

यशवंतराव गुडधे (पाटील) स्मृती कला वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय हिंगणा रोड नागपूर

सारांश :

तंत्रज्ञानाच्या प्रगतिशीलतेमुळे, वापरकर्त्यांच्या बदलत्या अपेक्षांमुळे आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 मधील सुधारणा यामुळे ग्रंथालय व माहिती विज्ञान (LIS) क्षेत्र वेगाने विकसित होत आहे. LIS पदवीधारकांची रोजगारयोग्यता केवळ तांत्रिक कौशल्यांवर अवलंबून नाही तर पारंपारिक ज्ञान प्रणाली व्यवस्थापित करण्याची क्षमता, नावीन्यपूर्ण दृष्टिकोन आणि समुदायांशी संवाद साधण्याची क्षमता यावर देखील अवलंबून आहे. हा अभ्यास कौशल्य विकासाच्या माध्यमातून रोजगारयोग्यता कशी सुधारता येईल हे तपासतो यावर मुख्य लक्ष केंद्रीत आहे: डिजिटल व पारंपारिक ज्ञान संवर्धन, ग्रंथालय व अभिलेखागार क्षेत्रातील उद्योजकता संधी, भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) आधारित सेवा, व्यावसायिक आणि कौशल्याधारित कार्यक्रम, आणि NEP 2020 च्या अंमलबजावणीत ICT चा वापर, विद्यमान उपक्रम, केस स्टडीज आणि धोरणात्मक आराखड्यांचा आढावा घेऊन, हा अभ्यास दर्शवितो की LIS व्यावसायिकांनी डिजिटल कौशल्ये, उद्योजकता, सांस्कृतिक जागरूकता आणि जागतिक दृष्टिकोन अंगीकारणे आवश्यक आहे.

कीवर्ड्स : ग्रंथालय व माहिती विज्ञान (LIS), रोजगारयोग्यता, कौशल्य विकास, NEP 2020, ICT, भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS), डिजिटल ग्रंथालये

प्रस्तावना :

ग्रंथालये पारंपरिकरित्या ज्ञानाच्या संवर्धन व प्रसाराचे केंद्र राहिली आहेत. परंतु आजच्या जलद

बदलत्या माहिती वातावरणात, ग्रंथालयांची भूमिका फक्त संग्रहणापुरती मर्यादित राहिली नाही; ती डिजिटल ज्ञान निर्मिती, नवोन्मेष आणि समुदाय सहभागात सक्रिय बनली आहे.

NEP 2020 बहुविषयक शिक्षण, कौशल्य विकास, डिजिटल साक्षरता आणि उच्च शिक्षणात भारतीय ज्ञान प्रणाली (IKS) समाविष्ट करण्यावर भर देतो. LIS साठी याचा अर्थ असा आहे की शैक्षणिक कार्यक्रम पदवीधरांना व्यावहारिक कौशल्ये, उद्योजक मानसिकता आणि पारंपारिक व डिजिटल ज्ञान संसाधने व्यवस्थापित करण्याची क्षमता प्रदान करणे आवश्यक आहे.

हा पेपर कौशल्य विकास, उद्योजकता, ICT एकीकरण आणि IKS-आधारित सेवा यांद्वारे LIS मध्ये रोजगारयोग्यता वाढविण्याचे उपाय तपासतो तसेच हे उपक्रम NEP 2020 च्या उद्दिष्टांशी कसे संरेखित होतात हे अधोरेखित करतो.

ज्ञान संवर्धनासाठी LIS व्यावसायिकांचे कौशल्य वाढवणे :

१. डिजिटल ज्ञान संवर्धन :

डिजिटल संवर्धन हे शैक्षणिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक माहितीचे दीर्घकालीन प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी महत्वाचे आहे. LIS व्यावसायिकांनी खालील कौशल्ये आत्मसात केली पाहिजेत:

- **मेटाडेटा मानके :** MARC 21, Dublin Core, MODS इत्यादींचा ज्ञान.
- **डिजिटल रिपॉझिटरीज :** DSpace, Greenstone, EPrints यांसारख्या प्लॅटफॉर्मवर प्रावीण्य.
- **AI-आधारित साधने :** OCR, AI-आधारित सूचीकरण व डेटा माइनिंग.
- **क्लाउड स्टोरेज :** मोठ्या प्रमाणातील डिजिटल संग्रह सुरक्षित व कार्यक्षम पद्धतीने व्यवस्थापित करणे.

National Digital Library of India (NDLI) सारख्या संस्थांमध्ये डिजिटल संवर्धनासाठी तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम ग्रंथपालांची गरज असते.

२. पारंपारिक ज्ञान संवर्धन :

डिजिटल कौशल्यांबरोबरच LIS व्यावसायिकांनी भारताच्या श्रीमंत हस्तलिखित, तळपत्र, दुर्मिळ ग्रंथ व प्रादेशिक साहित्याचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. महत्वाचे कौशल्ये:

- **अभिलेखशास्त्र तंत्र :** सूचीकरण, अनुक्रमणिका, संवर्धन, योग्य संग्रहण.

- **स्थानिक वर्गीकरण प्रणाली :** हस्तलिखित ग्रंथालयातील पारंपारिक प्रणालींचा ज्ञान.
- **विशेष उपक्रम :** राष्ट्रीय हस्तलिखित मिशन (NMM) आणि प्रादेशिक अभिलेखागार उपक्रम.

डिजिटल व पारंपारिक संवर्धन कौशल्यांची संमिश्रता LIS पदवीधरांना बहुआयामी बनवते.

LIS मधील उद्योजकता संधी :

आधुनिक ग्रंथालये व अभिलेखागार नवोन्मेष व उद्योजकतेसाठी व्यासपीठे आहेत. LIS व्यावसायिक खालील संधी वापरू शकतात:

- **माहिती सल्लागार सेवा :** संशोधन सहाय्य, बिलिओमेट्रिक विश्लेषण, डिजिटल क्यूरेशन.
- **अभिलेख स्टार्ट-अप्स :** संस्थांसाठी आणि खाजगी संग्रहांसाठी डिजिटायझेशन व संवर्धन सेवा.
- **डिजिटल ज्ञान उत्पादने :** मोबाइल ॲप्स, डेटाबेस, वर्चुअल ग्रंथालये, विशेष ज्ञान पोर्टल्स.

Memory Lab सारख्या उदाहरणांनी दाखवले आहे की LIS कौशल्ये नवकल्पक व्यवसायामध्ये रूपांतरित केली जाऊ शकतात.

IKS-आधारित सेवांसाठी क्षमता वाढवणे :

NEP 2020 उच्च शिक्षणात भारतीय ज्ञान प्रणाली समाविष्ट करण्यावर जोर देतो. LIS व्यावसायिकांची भूमिका महत्वाची आहे:

- **IKS दस्तावजीकरण :** आयुर्वेद, योग, वैदिक विज्ञान, लोक परंपरा, प्रादेशिक साहित्य यांचे संग्रह व व्यवस्थापन.
- **बहुभाषिक प्रवेश :** डिजिटल रिपॉझिटरीज भारतीय भाषा समर्थन करणे.
- **समुदाय सहभाग :** सार्वजनिक ग्रंथालये संशोधन व स्थानिक समुदाय यांच्यात पूल तयार करणे.

IGNCA इंदिरा गांधी राष्ट्रीय कला केंद्र सारख्या संस्था आणि **Traditional Knowledge Digital Library (TKDL)** सारखे उपक्रम IKS-आधारित सेवांची क्षमता वाढवतात.

व्यावसायिक व कौशल्याधारित कार्यक्रम :

रोजगारयोग्यता वाढवण्यासाठी LIS शिक्षणात व्यावहारिक प्रशिक्षण आवश्यक आहे:

- **मूलभूत कौशल्ये:** माहिती साक्षरता, संशोधन डेटा व्यवस्थापन, डिजिटल मार्केटिंग, ICT,

प्रभावी संवाद.

- **प्रमाणपत्रे व MOOCs:** SWAYAM, INFLIBNET आणि डिजिटल ग्रंथपाल प्रशिक्षण कार्यक्रम.
- **जागतिक मानके:** कॉपीराइट, ओपन ॲक्सेस प्रकाशन, संशोधन मूल्यांकन मेट्रिक्स (h-index, impact factor).

या कार्यक्रमांमुळे पदवीधर डिजिटल आर्किव्हिस्ट, ज्ञान व्यवस्थापक व विविध भूमिकांसाठी तयार होतात.

NEP 2020 अंमलबजावणीसाठी ICT वापर :

ICT एकीकरण NEP 2020 च्या उद्दिष्टानुसार समावेश, समानता आणि नवोन्मेष साधण्यास आवश्यक आहे. LIS मध्ये:

- **ई-शिक्षण प्लॅटफॉर्म :** SWAYAM, DIKSHA, e-ShodhSindhu.
- **डिजिटल ग्रंथालये :** NDLI, Shodhganga, AICTE e-resources.
- **स्मार्ट ग्रंथालय साधने :** RFID, AI चॅटबॉट्स, क्लाउड-आधारित व्यवस्थापन.

इन्फ्रास्ट्रक्चर, डिजिटल साक्षरता व ग्रामीण प्रवेश सुधारल्यास ICT उपाय अधिक प्रभावी ठरतात.

चर्चा :

LIS मधील कौशल्य विकास फक्त तांत्रिक ज्ञानपुरता मर्यादित नाही; त्यात उद्योजकता, सांस्कृतिक साक्षरता आणि धोरण समज यांचा समावेश असतो. व्यावसायिकांनी जागतिक कौशल्ये व स्थानिक ज्ञान जबाबदाऱ्या संतुलित कराव्या लागतात. NEP 2020 आणि संस्थात्मक उपक्रम LIS शिक्षणाला उदयोन्मुख आव्हानांसाठी तयार करतात.

निष्कर्ष :

LIS व्यावसायिकांनी सातत्यपूर्ण शिक्षण, तंत्रज्ञानाची जुळवाजुळव आणि उद्योजक दृष्टिकोन अंगीकारावा. डिजिटल कौशल्ये, IKS-आधारित कार्यक्रम, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि ICT उपक्रम यांचा समावेश करून LIS शिक्षण NEP 2020 शी सरेखित करता येते आणि भविष्यासाठी तयार workforce निर्माण होते. ग्रंथालये केवळ संग्रहालयांपुरती मर्यादित राहिली नाही तर नवोन्मेष, संवर्धन आणि समुदाय सहभागाचे केंद्र बनली आहेत.

संदर्भ :

- Ministry of Education. (2020). *National Education Policy 2020*. Government of India.
- Gaur, R. (2021). Digital preservation and knowledge management in LIS. IGNCA.
- Thanuskodi, S. (2019). Skill development for LIS professionals in the digital era. *Library Philosophy and Practice*, 1–12.
- UNESCO. (2021). *ICT competency framework for library professionals*. Paris: UNESCO.
- National Digital Library of India (NDLI). (2023). Retrieved from <https://ndl.iitkgp.ac.in>
- SWAYAM. (n.d.). *Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds*. <https://swayam.gov.in>
- INFLIBNET. (n.d.). <https://inflibnet.ac.in>